

TEORETICKÝ ROZBOR PROBLEMATIKY KONSTRUOVÁNÍ DOTAZNÍKŮ A KLADENÍ OTÁZEK¹

Josef Lukas

Úvod

V práci *Analýza zahraničních dotazníků s ohledem na jejich využitelnost v českém prostředí* (2007) jsme při rozboru různých internetových dotazníků dospěli mimo jiné ke zjištění, že samotný způsob položení otázky, její formulace či její lexikální podoba může mít a často i má vliv na to, jakou *odpověď* od respondenta dostaneme. V oblasti politiky se většinou pohybujeme na poli zjišťování *postojů* občanů k nějakému problému, snažíme se zjistit *názor* respondenta na relativně konkrétní „věc“. Snahy po zjišťování velmi obecné politické (ideologické) orientace jedinců se již v dnešní době zdají být poměrně neúspěšné, protože se o současné politice začíná hovořit jako o politice „třetí cesty“. Tzv. třetí cestu lze označit jako klasickými ideologiemi nespoutaný, ne-ideologický přístup k politické realitě, respektive jako flexibilní a dovedné spojování vhodných a relativně prověřených postulátů z různých, dříve protikladných ideologií. Weltman (2004) nazývá toto spojování *ideologickou hybridizací*, která je podle něj v současnosti nevyhnutelným politickým stylem, charakterizovaným právě flexibilitou, kompromisem a pragmatismem.

Například stále běžně užívané pravo-levé ideologické štěpení již zdaleka nemá takový význam pro jedincovo vnímání politiky, především z toho důvodu, že pravice i levice (odhlížíme od extrémních pólů) se sblíží. Bubeníček (2006, s. 971) dokládá, že, ač čeští voliči ODS a ČSSD (jako „klasických“ představitelů pravice a levice), jsou „subjektivně identifikováni s jejich politickými postoji [stran], jejich skutečná (hodnotově orientovaná) politická orientace může být značně odlišná. Lze proto předpokládat, že náklonnost ke konkrétní straně může být ovlivněna různými faktory, jako [jsou] kupříkladu osobní sympatie k představitelům daných stran, aktuálně řešené politické kauzy apod. ...“ S obdobným názorem se setkáváme i v zahraniční literatuře, kdy je pravo-levá ideologická orientace, jakožto důležité kritérium pro teoretiky politických věd, vnímána průměrným občanem převážně jako nepodstatná. V této souvislosti se pak občas hovoří o tzv. „dysfunkčním“ občanovi, který se příliš nezajímá o politiku, je málo informovaný o „věcech veřejných“ a je ideologicky nevyhraněný (srov. Taber, 2003).

Pro potřeby námi připravovaného dotazníku se tedy zdá být podstatnější zjišťování pokud možno konkrétních názorů občanů na konkrétní problémy, kdy míra identifikace respondenta s určitou stranou bude vycházet především z míry identifikace jejich parciálních názorů.

¹ Tato stať vznikla v rámci programu EUREKA, konkrétněji projektu ELECTA (OE 218 – Expertní volební systém pro občany, 2006-2008, MSM/OE <http://aplikace.isvav.cvut.cz/projectDetail.do;jsessionid=4A1B8D2E803389A96037B4948890D63E?rowId=OE%20218>).

1. Co rozumíme postoji a názory

Standardní definice postoje může znít: postoj je systémem pozitivních nebo negativních parciálních názorů (kognitivní složka), emocionálních vztahů a tendencí v jednání a chování ve vztahu k objektu postoje. Na následujících řádcích se pokusíme objasnit naše chápání postojů a názorů.

Velmi přehledně charakterizoval vzájemné vztahy mezi názory, postoji a ideologií Eysenck (1968), který je spojil do čtyřúrovňové hierarchie. Termín názor (mínění) používal pro dvě nižší úrovně. Na nejnižší úrovni se podle něj nacházejí specifické názory, které jsou náchylnější k náhlým a libovolným změnám. Suma specifických názorů tvoří na vyšší úrovni názory „běžné“ (*habitualy*), které jsou sdělitelné a tvoří již relativně stabilní součást politického já. Mnoho různých názorů na konkrétní problém a jejich kombinace představuje na třetí úrovni postoj k tomuto problému. Ten je již poměrně snadno identifikovatelný, postojem může v politické rovině být podle Eysencka například patriotismus nebo etnocentrismus. Jednotlivé postoje se promítají do úrovně ideologie a jejich spojení ji vlastně vytváří (otázkou ideologií se ovšem dále zabývat nebudeme, vzhledem k výše zmiňovanému předpokladu směřování k „neideologičnosti“ současné politiky).

Byť Eysenck, kterého můžeme považovat za jednoho ze „zakladatelů“ politické psychologie, mezi názory a postoji rozlišoval, pro dnešní jedincovo vnímání politiky se zdají být důležitější právě parciální názory na různé konkrétní problémy – názory tak svým způsobem získávají „sílu“ postojů. Pokud tedy v dalším textu budeme hovořit o postojích, jejich chápání bude bližší pojmu názor, respektive budeme pro potřeby této práce oba pojmy používat promiscue, i když např. Bradburn, Sudman a Wansing (2004) také poznamenávají, že relativně jednodušší názory mohou být zjišťovány pomocí jednoduchých otázek, kdežto postoje již jsou měřeny jakožto kombinace odpovědí na více dotazů.

2. Důležitost vymezení objektu postoje

Bradburn et al. (2004, s. 117) zdůrazňují, že vytváření dotazů, sloužících ke zjišťování postojů jedinců, je podstatně složitější, než např. formulování otázek zjišťujících chování respondentů, a to především z toho důvodu, že postoje (názory) existují pouze v lidské mysli, jsou „subjektivními“ stavy jedince, které z principu nemohou být pozorovány zvnějšku. S tímto tvrzení by mohlo být v rozporu tradiční vydělování tří složek postoje, kterými jsou složky kognitivní, behaviorální a emocionální. Kognitivní složka postoje (související s vnímáním a chápáním okolního světa) opravdu není přístupná pozorování, ovšem složka behaviorální (vyjádřená v pozorovatelném chování jedince) a složka emocionální (odrážející více či méně pozorovatelné emoce jedince, spojené s postojem k něčemu) se zdají být vnějšímu pozorování přístupnější. Jak ovšem dokládají mnohé výzkumy (srov. např. Ajzen, Fishbein, 2005), chování lidí často neodpovídá postojům, které zastávají či dokonce veřejně proklamují. Také konzistence postoje v oblasti kognitivní a emocionální je sporná, tzn. emocionální vztah k určitému objektu nemusí být v souladu se znalostí či kognitivním zpracováním tohoto objektu. (Příklad z politiky: rozumově, logicky lze přijímat názory určitého politika, avšak v oblasti emocionální pro nás již přijatelný být nemusí – prostě ho „nemáme rádi“).

Dále tedy budeme vycházet z předpokladu, že dotazníky, směřující ke zjišťování postojů jedince k určitému konkrétnějšímu problému v oblasti politiky, jsou zaměřeny

především na kognitivní složku těchto postojů, i když jejich emocionální aspekt nemůžeme zcela pominout nikdy. Hlavní charakteristikou postojů souvisejících s politickým děním tak je skutečnost, že postoje se vždy vztahují k *něčemu* v našem okolí, tzn. každý postoj má svůj objekt (stejně tak i každý názor máme na *něco*). Pokud tedy chceme zjistit jedincův postoj k určitému politickému tématu, musíme především velmi pečlivě toto téma (objekt) identifikovat a poté se musíme pokusit zformulovat co nejpřesnější a nejjednoznačnější dotaz, umožňující vyjádření respondentova vztahu ke sledovanému tématu (v podstatě souhlasného či nesouhlasného stanoviska k objektu postoje). Při formulování dotazů nám jde především o to, aby co nejvíce respondentů vnímalo *obsah* objektu postoje (tedy to, k čemu se vyjadřují) pokud možno co nejvíce shodně. Jinými slovy, respondenti by měli chápat politické téma či problém podobně, protože v opačném případě získáme v dotazníku množství neporovnatelných názorů na odlišně chápané individuální obsahy tématu. Tourangeau et al. (2000) v této souvislosti také připomínají, že otázky by neměly být postaveny na *pouze* předpokládaných znalostech respondentů, protože ti ve skutečnosti nemusejí mít dostatečné znalosti potřebné ke zodpovězení některých dotazů.

Obsahy obecnějších a abstraktnějších pojmů, jakými jsou například svoboda, rovnost, demokracie či lidská práva, mohou být u každého jedince jiné, dotazování na ně je tedy velmi problematické, protože nevíme, k čemu se nám vlastně jedinci vyjadřují. Museli bychom znát *význam*, který jedinci s určitým pojmem spojují, což by ve své podstatě znamenalo provést před administrováním dotazníku ještě jeden typ výzkumu, který by musel postihnout možné významy s daným pojmem asociované (pokud bychom nechtěli před každým podobným dotazem složitě vysvětlovat, na co se vlastně ptáme). Provedení takto koncipovaného výzkumu není nemožné, ovšem jeho náročnost pro výzkumníky i respondenty by byla velmi velká. Jako příklad první, na význam zaměřené, části takového hypotetického výzkumu nám může sloužit studie Plichtové a Hrabovské (1993). Autorky využily metodu volných asociací při tvorbě významu některých politických pojmů- mimo jiné i demokracie. Z jejich výsledků vyplynulo jednak, že je tato metoda při konstruování chápání pojmů využitelná, jednak zjistily, s čím je pojem demokracie asociován v našem kulturním prostředí (výzkum probíhal na Slovensku). Autorky vyslovují hypotetický předpoklad, že v našem kulturním kontextu je pojem demokracie asociován především s individuální svobodou, lidskými právy, s prosperujícím ekonomickým systémem, s pluralitou systému. Méně zřetelné je spojování demokracie s právním systémem a nezávislým soudnictvím a v minimálním vztahu je spojování demokracie se systémem rozdělení a rovnováhy moci ve státě (tedy s tím, co bývá základem politologického hlediska- dělbu moci mezi zákonodárnou, výkonnou a soudní).

Naopak parciální, konkrétnější a co nejpřesněji formulovaná témata (na která bychom se měli v dotazníku soustředit) již příliš velké rozdíly v chápání jejich obsahu nepřinášejí a my si tedy můžeme být do značné míry jisti, že se respondenti vyjadřují k obdobně chápanému problému a že jejich odpovědi jsou tedy srovnatelné a lze z nich usuzovat např. na obecnější tendence, charakterizující postoj občanů k určitému problému.

Příklad:

- otázka „*Myslím, že míra svobody v naší zemi není (či je) dostatečná*“ téměř o ničem nevypovídá, protože jednak každý občan si pod pojmem svoboda představí něco jiného (svoboda projevu, svoboda v podnikání, svoboda jako absolutní nezávislost atd.), jednak samotné strany téměř bez výjimky pochopitelně svobodu občanů považují za jedno z nejdůležitějších témat, ovšem i u nich se s tímto termínem pojí různé konotace.

Na druhou stranu je zřejmé, že v oblasti politiky jsou témata, která lze velmi obtížně konkretizovat tak, aby jim porozuměla většina respondentů, ale na která bychom stejně rádi znali respondentův názor. U nich si pak při interpretaci vždy musíme uvědomit možná omezení. Z výše zmiňovaného vyplývá, že při konstrukci dotazníků musí být v první řadě samotným jeho tvůrcům jasné, na co se ptají, co tou kterou otázkou chtějí zjistit o názorech respondentů a jak bude ona otázka přínosná v kontextu celého dotazníku. To mimo jiné znamená, že otázka, která se nám může sice zdát velmi zajímavá (a může taková i ve skutečnosti být), ale o které nevíme, k čemu nám v konečném důsledku bude, nemá při konstrukci seriózně míněného a postaveného dotazníku místo. Veškeré dotazy by tedy měly být především jednoznačné, protože jak poznamenávají Bradburn et al. (2004, s. 121): „Nejednoznačnost prostupuje dotazníky. Předběžné testování a experimentování s formulacemi otázek může odstranit část nejednoznačnosti, týkající se respondentovu porozumění otázkám...“

Tourangeau et al. (2000) zmiňují další možný problém, který se v souvislosti se zjišťování postojů může objevit. Jde o to, že odpověď na postojovou otázku může být občas založena na *dojmu* z objektu postoje. Pokud jedinec nemá jasnou představu o problému, ke kterému má zaujmout postoj, může se stát, že „sklouzne“ k nějakému obecnému dojmu, vztahenému k objektu postoje nebo ke kategorii, k níž dle jedince objekt postoje spadá. Postoj k nějakému problému tak je v tomto okamžiku „pouhým“ dojmem z něho, vnímání objektu postoje se tak posouvá z oblasti kognitivního zpracování (více racionálně podloženého) spíše do sféry emocionální.

Otázka dojmů z politiky a především z konkrétních politických představitelů je vědecky poměrně dobře rozpracována. Specifikem teoretických pojednání i výzkumů zaměřených na formování dojmů je zájem o procesy, které probíhají u jedinců, vnímajících ostatní, a které jsou provázeny záměrným odhlédnutím od reciprocity vztahu mezi vnímatelem a vnímaným (Ottati, Edwards, Krumdick, 2005). Právě tato charakteristika se zdá být typickou pro situaci, ve které se nachází občan, jenž si utváří dojem o politicích, probíhá u něj *utváření dojmů* (*impression formation*) – podrobněji viz. např. Lukas, Šerek (2007). Stejně tak si jedinci utvářejí dojmy o politických stranách, kdy tyto dojmy mohou být založeny někdy spíše na skutečné znalosti programů a postojů stran (lze je pak označit např. jako *podložené*) nebo častěji na okamžitých, emocionálně výrazně ovlivněných parciálních dojmech (příkladem může být častý případ vládnoucí strany, která se těsně před volbami může, díky svému vlivu na legislativní proces, snažit vytvořit *dojem zájmu* o občany kupříkladu zvyšováním různých sociálních dávek).

Pro dotazníky, které se snaží zjistit spíše kognitivní složku postojů k politickým stranám, je problematika dojmů z politiků relativně vedlejší, především z toho důvodu, že otázky v takovýchto dotaznících vycházejí především z jasně vyjádřených postojů stran k různým politickým tématům. Pro konstruování dotazů je nicméně v této souvislosti důležité, aby nebyly zaměřeny na dojmy, které mohou být s určitým politickým tématem spojeny.

3. Problematika formulování otázek

Samotné *porozumění* otázce je velmi důležité, protože různí lidé mohou nevhodně formulované otázce porozumět různě. Někdo pochopí otázku více méně tak, jak ji chápal samotný tvůrce dotazníku, jiný ji však může nějakým způsobem interpretovat, projikovat do ní vlastní chápání problému či např. vlastní životní zkušenosti s obsahem dotazu. Při

vytváření otázek je proto vždy nutné pokud možno vyloučit jejich případné vlastní interpretace respondenty. Vhodně postavená otázka by tedy měla být srozumitelná většině lidí, přesto se občas v dotaznících objevují vágní, neurčité otázky, které se takovými stávají nejčastěji proto, že je v např. nich užito označení, slovo, které může být chápáno mnoha způsoby (srov. Tourangeau et al., 2000).

Při formulování otázek či tvrzení v dotaznících je také třeba brát v úvahu tzv. „symbolický“ charakter politiky. Zjednodušeně řečeno, určitá slova nebo slovní spojení mají často povahu politického symbolu, který je s nimi více či méně vědomě spojován. Takovéto symboly, vycházející z kulturní tradice konkrétního národa, již samy v sobě nesou určité predispozice možných postojů k nim – hovoříme pak o „symbolických predispozicích“, jakožto naučených afektivních a reflexivních odpovědích, spojených se specifickými symboly (srov. Sears, 1993, s. 120). Jedinci pak mohou jednoduše spojovat emoci, související s jedním (silnějším) symbolem, se symbolem nebo podnětem jiným, který se vyskytne současně.

Pro vytváření dotazů tak ze symbolické povahy politických problémů vyplývá, že je třeba v předkládaných otázkách značné obezřetnosti při užívání slov, která mají povahu silného symbolu. Jedněmi z nejsilněji vnímaných symbolů jsou ty, které se pojí s národním povědomím, patriotismem a národní hrdostí. Otázka, v níž je zdůrazněna souvislost určitého politického problému s národním cítěním, je výrazně ovlivněna právě symbolem národa.

Také přítomnost či nepřítomnost explicitně vyjádřených alternativ odpovědí výrazně ovlivňuje reakce respondentů na otázky, což se opět vztahuje k problematice formulování otázek (srov. Bradburn, 2004). Dotazy by měly být postaveny pokud možno tak, aby neimplikovaly odpovědi na ně, jednak např. již zmíněným využitím silného symbolu, jednak zřetelným expresivním laděním otázky. Příkladem může být v dotazníku předložené tvrzení: *Interrupce je vražda*, se kterým má respondent souhlasit či nesouhlasit. Jedinec se pak může soustředit především na slovo *vražda*, jako na něco z principu záporného (symbol s negativními konotacemi) a v souvislosti s tím se pak bude zdráhat vyjádřit nesouhlas s daným tvrzením.

„Vhodná formulace“ dotazu (spojená s určitým symbolem nebo se „zažitými“ konotacemi), která ani nemusí být příliš odlišná od formulace alternativní, občas dokáže „navést“ respondenta k určité odpovědi, z níž se potom může svým způsobem stát jeho *postoj* k problému. Tourangeau et al. (2000) zmiňují příklad odlišných otázek, směřovaných na stejný problém postoje Američanů k válce v Korei v 50. letech, které přinesly odlišné výsledky. Výzkumy bylo potvrzeno, že užití fráze „*zastavit (cokoliv) komunistického*“ v otázkách, zvýšilo výrazně u respondentů podporu americké účasti ve válce (podobnými frázemi se dnes v USA zdají být „*boj proti terorismu*“ nebo „*potlačení osy zla*“, které opět do určité míry zvyšují podporu vojenských akcí občany).

Vysvětlením obdobných zjištění může být skutečnost, že respondenti většinou nemají na relativně nové události, na něž se jich ptáme, ještě utvořený stabilnější názor, takže v odpovědích využívají nějaký svůj obecnější zažitý názor (obecnou hodnotu) a od něj odvozují svoji odpověď. Příkladem z našeho politického prostředí může být odpor k vybudování americké radarové základny ze strany komunistů – jedním z možných vysvětlení mohou být „zažité postoje“ komunistů k „imperialistickému“ Západu, reprezentovanému právě USA (až „mrazivě“ úsměvným se pak jeví opravdové rozhořčení postaršího sympatizanta KSČM, konstatujícího v televizním zpravodajství, že *my* přeci u nás nechceme žádné cizí vojáky). V postojích respondentů k nové události se také často tzv. „rozumové“ argumenty pro nebo proti mohou jevit až zdůvodněním emocionální a s nějakým vlastním pojetím hodnot spojené reakce na tuto událost.

Otázka by také měla pokud možno zahrnovat pouze jeden pól možné odpovědi, tzn. neměli bychom se ptát např.: „*Jste pro zavedení rovné daně nebo si myslíte, že by bohatší měli platit daně větší?*“ Takto kladené dotazy mohou být pro respondenty nepřehledné a jsou na správnou formulaci pochopitelně náročnější, než jednodušší otázky, nabízející pouze jeden z možných pólů odpovědi. Složité, dlouhé otázky také mohou, jak poznamenávají Tourangeau et al. (2000, s. 40), dělat problémy lidem s nižší kapacitou krátkodobé, tzv. pracovní paměti – prostě z toho důvodu, že tito jedinci si nepamatují jak dlouhá otázka začínala a jejich odpověď se tak může týkat pouze závěrečné části dotazu.

Formulování „dobrých“ dotazů, tedy těch, které opravdu dokáží podat adekvátní výpověď o postojích respondentů, je také závislé na jejich *jazykové stránce*. Jde především o dodržování některých základních pravidel:

- v dotaznících by neměly být používány příliš složité či odborné výrazy;
- jednoduché věty jsou pro respondenty srozumitelnější (viz výše);
- z důvodu co největší srozumitelnosti je důležité používat správnou větnou stavbu;
- je nutné vyvarovat se používání dvojitého záporu (př.: „*Nemyslím si, že nevybudování raketové základny bude mít podstatný vliv na ...*“
- formulace otázek musí brát v potaz formát odpovědí (př. Otázku „*Nesouhlasím s vybudováním raketové základny*“ nelze použít, pokud možnosti odpovědí jsou typu souhlasím – nesouhlasím)

4. Problematika formátu odpovědí na dotazy

V dotaznících, věnovaných zjišťování postojů občanů, nacházíme různé typy možných odpovědí na předložené dotazy. Také forma předložených možností odpovědí může ovlivňovat samotnou odpověď (srov. Lukas, 2006). Jednou z nejčastěji předkládaných možností se jeví Likertova škála, která patří k typu nezávislých odpovědí – tzn. odpověď na jednu položku nemá vliv na odpovědi, vztahující se k položkám jiným. Likertovu škálu tvoří možné odpovědi na tří-, pěti-, případně sedmibodové stupnici, kdy střední položka zahrnuje odpovědi typu nevím, ani nesouhlasím a ani souhlasím nemohu se vyjádřit apod. Středová položka bývá občas vypouštěna a poté jde v zásadě o vyjádření buď souhlasu či nesouhlasu s předloženým tvrzením, většinou ve formě od odpovědi zcela souhlasím – souhlasím – nesouhlasím – zcela nesouhlasím. Respondenti se v tomto případě musí přiklonit k jedné z možných odpovědí a pravděpodobně jsou tím pádem nuceni více se nad dotazy zamýšlet. Mimo jiné tento typ možných odpovědí pomáhá k získávání jasnějších stanovisek respondentů k předloženým problémům, někdy ovšem na úkor přesnosti.

Nevyužívání středové položky typu *nevím* může občas nutit respondenty k odpovědi na něco, o čem opravdu mají špatnou případně nemají žádnou představu, protože se jich daná problematika netýká nebo se s ní ještě nesetkali a momentálně opravdu nemohou vyjádřit svůj názor. I z hlediska etiky výzkumu se tak občas využívá varianta, kdy středová položka (*nevím*) je sice vypuštěna, ovšem jaksí mimo předložené varianty odpovědi na dotaz (typu zcela souhlasím – souhlasím – nesouhlasím – zcela nesouhlasím) se objevuje položka vedlejší, jejíž formulace může znít např. „*k tématu se nedovedu vyjádřit*“. Na druhou stranu, v případě výběru témat, která jsou alespoň částečně známá většině respondentů a která jsou zároveň adekvátně formulována do otázek, nám i mírný příklon k některé variantě možných řešení problému pomůže přesněji zjistit postoje našich respondentů.

Závěr

Při konstruování jakéhokoliv dotazníku je vhodné mít na paměti možné problémy, které jsou s jeho přípravou spojeny a které jsme diskutovali výše. Lze říci, že téměř nezbytné je provedení pilotního výzkumu, který může ověřit vhodnost formulace jednotlivých dotazů i hodnotu dotazníku jako celku. V předvýzkumu je mimo jiné možné zjistit, zda respondenti chápou předložené otázky v podobném smyslu jako autoři dotazníku, tedy zda je jim jasný *objekt* postoje, ke kterému se vyjadřují. Také je možné částečně určit, zda zvolená forma pokládaných dotazů (a také možných variant odpovědí na ně) poskytne dostatek výsledků využitelných pro cíl daného výzkumu. Zároveň lze také odhadnout maximální možnou délku dotazníku, tedy takovou, abychom získali co nejvíce informací, ale přitom neztratili pozornost a soustředění respondentů.

Prameny:

- Ajzen, I. – Fishbein, M. (2005). The Influence of Attitude on Behavior. In Albarracín, D.; Johnson, B.; Zanna, M. (Eds.). *The Handbook of Attitudes*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, p. 173-222.
- Bradburn, N., M. – Sudman, S. – Wansing, B. (2004). *Asking Questions: The Definitive Guide to Questionnaire Design – for Market Research, Political Polls, and Social and Health Questionnaires*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bubeníček, V. (2006). Metodologické aspekty měření politické orientace. Dostupné z <http://www.agris.cz/etc/textforwarder.php?iType=2&iId=152927&PHPSESSID=3e>
- Eysenck, H., J. (1968). *The Psychology of Politics*. London: Routledge and Keagan.
- Kerlinger, F., N. (1972). *Základy výzkumu chování*. Praha: Academia.
- Lukas, J (2007). *Analýza zahraničních dotazníků s ohledem na jejich využitelnost v českém prostředí*. Dostupné z
- Lukas, J – Šerek, J. (2007). Aplikace techniky repertoárové mřížky na zkoumání utváření dojmů o politicích. *Československá psychologie*, 51, 6, s. 622-634.
- Ottati, V.; Edwards, J.; Krumdick, N. (2005). Attitude theory and research: intradisciplinary and interdisciplinary connections. In Albarracín, D.; Johnson, B.; Zanna, M. (Eds.). *The Handbook of Attitudes*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, p. 707-742.
- Plichtová, J., Hrabovská, A. (1993). Konštrukcia významu niektorých politických pojmov. *Československá psychologie*, 37, 2, s. 111-128.
- Schuman, H.; Presser, S. (1996). *Questions and Answers in Attitude Surveys*. Thousand Oaks: Sage.
- Sears, D., O. (1993). Symbolic Politics: A Socio-Psychological Theory. In Iyengar, S.; McGuire, W., J. (Eds.). *Explorations in Political Psychology*. Durham: Duke University Press.
- Taber, Ch., S. (2003). Information Processing and Public Opinion. In Sears, D., O.; Huddy, L.; Jervis, R. (Eds.). *Oxford Handbook of Political Psychology*. Oxford: Oxford University Press, p. 433-476.
- Tourangeau, R. – Rips, L., J. – Rasinski, K. (2000). *The Psychology of Survey Response*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weltman, D. (2004). Political Identity and the Third Way: Some Social-psychological Implications of the Current Anti-ideological Turn. *The British Journal of Social Psychology*, vol. 43, no. 1, p. 83-98.